

**НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО**

Делінський Олександр Аркадійович

УДК 341.1/8:327.5

**ЄВРОПЕЙСЬКА СИСТЕМА БЕЗПЕКИ:
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ**

Спеціальність 12.00.11 – міжнародне право

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2003

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Одеській національній юридичній академії Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник:

доктор юридичних наук, професор
БАЙМУРАТОВ Михайло Олександрович,
Одеська національна юридична академія,
проректор

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор
БУРОМЕНСЬКИЙ Михайло Всеволодович,
Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого, професор кафедри
міжнародного права і державного права зарубіжних країн

кандидат юридичних наук, доцент
СИРОЄД Тетяна Леонідівна
Національний університет внутрішніх справ,
доцент кафедри конституційного та міжнародного права

Провідна установа: Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України, кафедра міжнародного права (м. Київ).

Захист відбудеться “28”березня 2003 року о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д64.086.03 в Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого, Міністерства освіти і науки України (61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, Міністерства освіти і науки України (61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77).

Автореферат розісланий

“18” лютого 2003 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

Спасибо-Фатеева І. В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Масштабні зміни, що відбулися в міжнародній системі, – припинення протистояння антагоністичних соціально-політичних систем, встановлення монополярного світоустрію, зростання загрози для глобальної і регіональної безпеки з боку міжнародного тероризму, екстремізму із застосуванням насильства, організованої злочинності і негативних наслідків нелегального обороту наркотиків-- висунули на перший план проблеми становлення і формування нової системи міжнародної безпеки особливо на Європейському континенті. Мова передусім іде як про її теоретичні аспекти, які торкаються необхідності переусвідомити поняття самої міжнародної безпеки та проблеми джерел сучасних загроз, так і про роль тих міжнародних інститутів, статутним і пріоритетним завданням яких є інституціонально-функціональне зміцнення безпеки.

На рубежі третього тисячоліття проблематика виникнення і становлення якісно нової всеосяжної системи міжнародної безпеки, є дуже актуальною, що пояснюється не тільки її абсолютною вагою для збереження людської цивілізації, але і високим прагматичним значенням для стабільного функціонування держав – членів світового співтовариства. Особливого значення ці процеси набувають на регіональному рівні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження затверджена вченою радою Одеської національної юридичної академії і є складовою частиною науково-дослідної роботи ОНЮА на тему “Правові проблеми становлення і розвитку сучасної Української держави” (державний реєстраційний № 0101U 001195).

Мета і завдання дослідження. Основною метою роботи є визначення в рамках системного підходу міжнародних правовідносин, що виникають у процесі становлення і розвитку європейської системи безпеки, у створенні її науково-теоретичної моделі, а також у розробленні практичних рекомендацій по вдосконаленню регіональної системи міжнародної безпеки в Європі.

Вказана мета дослідження обумовила постановку і вирішення таких завдань:

- надати розуміння категорії "міжнародна безпека в сучасних умовах;
- визначити концептуальні аспекти становлення і розвитку сучасної системи міжнародної безпеки в її взаємозв'язку з міжнародним правом;
- дослідити формування і розвиток міжнародно-правових механізмів забезпечення міжнародної безпеки як найважливіших інструментів запобігання війнам і збройним конфліктам в умовах становлення сучасної сучасної глобальної і регіональної систем безпеки;

- визначити роль і значення регіональних механізмів (ОБСЄ, ЄС, НАТО) в побудові нової системи європейської безпеки, особливо в умовах загострення загроз невійськового характеру;
- охарактеризувати організаційно-правові форми співпраці України з міжнародними міжурядовими організаціями, що входять у структуру сучасної системи європейської безпеки на предмет її ефективності і реалізації;
- розробити конкретні науково-практичні рекомендації по визначенню основних зовнішньополітичних кроків, спрямованих на активізацію участі і підвищення ролі України в процесах інституціоналізації нової системи європейської безпеки, удосконалення організаційно-правових форм співпраці з суб'єктами цих процесів.

Об'єктом дослідження виступають міжнародні правовідносини публічного характеру які виникають у процесі становлення і розвитку європейської системи безпеки.

Предметом дослідження виступають правотворча і правозастосовча діяльність держав, як основних суб'єктів міжнародного публічного права, здійснювана ними в рамках світової спільноти і міжнародних організацій, у сфері побудови європейської системи безпеки.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертації є наукові методи, які базуються на вимогах об'єктивного і всебічного аналізу міжнародно-правових питань і проблем становлення та розвитку європейської системи безпеки. В основу методології дослідження покладено весь комплекс загальнонаукових і спеціальних методів дослідження, які знаходять широке застосування в сучасній науці міжнародного публічного права. З цією метою використано низку загальнонаукових методів діалектичного пізнання: методи аналізу і синтезу, індукції і дедукції, моделювання, абстрагування, прогнозування та інші. Так, *методи формально-логічний, системного підходу, історико-правовий* були використані при розробці проблеми дефінітивної характеристики міжнародної системи безпеки, дослідженні становлення і розвитку міжнародної та європейської систем безпеки; *системно-функціональний, структурно-функціональний методи* - для аналізу статутарного і динамічного стану міжнародно-правової регламентації системи міжнародної та європейської безпеки; *спеціально-юридичний метод* – для аналізу юридичних норм відповідних міжнародних договорів, що входять до нормативного масиву права міжнародної безпеки; *порівняльно-правовий (компаративний) метод* – для проведення класифікації об'єктного складу права міжнародної безпеки; *метод кількісного та якісного аналізу* – для з'ясування ефективності норм, що регламентують обов'язки держав у сфері міжнародної безпеки; *метод “міжнародне право/міжнародні відносини”* - для інституціональної характеристики права міжнародної та європейської систем безпеки. Застосування *методів багатофакторності, моделювання і прогнозування* дало можливість розробити пропозиції щодо вдосконалення

міжнародного та національного імплементаційного механізму і національної законодавчої бази у сфері міжнародної безпеки.

Міжнародно-правові питання становлення і розвитку європейської системи безпеки на даному етапі поки що не стали предметом широкого дослідження українських фахівців у галузі міжнародного права. У роботі використовувалися труди, присвячені окремим питанням цієї проблематики, зокрема, роботи М. О. Баймуратова, А.З. Георгіци, В. Н. Денисова, С. В. Кульчицького, Л. Д. Тимченка, С. В. Толстова, М. Ю. Черкеса і інших. Але досі в Україні відсутнє комплексне дослідження міжнародно-правових питань становлення і розвитку європейської системи безпеки.

Загальнотеоретичну основу даного дослідження складають роботи: Ю. М. Бірюкова, О. В. Богданова, Я. Броунлі, М. В. Буроменського, М. Е. Волосова, В. Ф. Давидова, В. І. Євінтова, С. А. Єгорова, Н. В. Захарова, С. В. Ісаковича, В. А. Карташкіна, Ю. М. Колосова, Е. С. Кривчикової, І. І. Лукашука, С. А. Малініна, Г. М. Мелкова, О. О. Мережка, Г. І. Морозова, Р. А. Мюллерсона, М. І. Неліпа, Л. Опенгейма, В. П. Пархитька, В. П. Панова, П. Н. Рахманінова, Ю. М. Романова, В. А. Рибаківа, П. В. Саваськова, Е. І. Скакунова, Б. Н. Топорніна, А. Татама, Б. Р. Тузмухамедова, Н. А. Ушакова і інших.

При дослідженні концептуальних засад міжнародної співпраці у сфері міжнародної безпеки були використані роботи зарубіжних фахівців-міжнародників і політологів, зокрема, Е. Адлера, М. Арах, М. Барнетта, Ю. А. Борка, Р. Гарднера, Ф. Демішеля, А. Джоржа, К. Дойча, П. Л. Іванова, М. Крейга, С. О. Караганова, М. Моргентау, Д. Мюллера, Р. М. Павленка, К. Райта, А. Сойфера, Б. М. Холоши.

При проведенні аналізу як історичних, так і міжнародно-правових аспектів розвитку і формування сучасної системи європейської безпеки використовувалися труди таких авторів, як Д. Гудбі, В. В. Журкін, Л. М. Хухлидіна і ін.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вона є самостійною, завершеною роботою, першим в Україні комплексним науковим дослідженням процесів становлення і розвитку європейської системи безпеки. Крім того, наукова новизна визначається сучасною постановкою проблеми, дослідженням нових ідей і тенденцій розвитку механізмів побудови і функціонування європейської системи безпеки, особливо в умовах загострення нівійських загроз.

У дисертації пропонується ряд нових концептуальних у науковому плані і важливих для практики понять, положень і висновків, отриманих особисто здобувачем:

1) уперше у вітчизняній науці міжнародного права зроблено спробу цілісного і комплексного дослідження поняття міжнародної безпеки, з акцентом, з одного боку, на її багатосторонній і всеосяжний характер, а з іншого, - на нерозривний зв'язок безпеки кожної

окремої держави з безпекою всього міжнародного співтовариства загалом, а також на детермінуючий характер зв'язку між безпекою і розвитком;

2) сформульовано методологічний висновок про те, що основою системи всеосяжної безпеки на порозі третього тисячоліття в умовах світу, що перманентно змінюється, виступає колективна безпека;

3) по-новому зроблено систематичний аналіз зв'язку всеосяжної системи міжнародної безпеки (ВСМБ) і міжнародного права, який привів до висновку про її об'єктивну природу, взаємозумовлений характер, що відображає системну єдність. Якщо міжнародне право покликане сприяти створенню ВСМБ, то досягнення ВСМБ, у свою чергу, посилює дієвість міжнародного права, викликаючи якісні зміни як самого міжнародного права, так і механізму його впливу на міжнародні відносини;

4) уперше у вітчизняній науці міжнародного права сформульовано висновок про те, що у теперішній час головну загрозу сучасному міжнародному порядку представляють регіональні конфлікти. Разом з тим, наявні міжнародні механізми контролю, розраховані на превенцію тільки глобальних загроз, унаслідок своєї громіздкості й низької оперативності залишаються неефективними, і практика їх політичної і технічної реалізації непридатна в умовах регіональних конфліктів;

5) запропоновано комплексний підхід до проблем підвищення ефективності функціонування регіональних режимів безпеки, який не тільки підтвердив їх взаємопов'язаний і взаємодоповнюючий характер, але й показав, що вони не можуть і не повинні суперечити один одному або служити альтернативним способом зміцнення безпеки. Лише у своїй сукупності вони зможуть реально забезпечити сприятливе середовище для забезпечення міжнародної безпеки;

6) уперше з позицій права міжнародної безпеки проведено дослідження змін, що відбуваються в Західній Європі, яка виходить зараз на більш високий рівень інтеграції у контексті якісного будівництва системи загальноєвропейської колективної безпеки, та її організаційно-правового оформлення;

7) набуло подальшого розвитку дослідження ролі регіональних організацій як допоміжних органів ООН у сфері підтримання міжнародного миру і безпеки;

8) визначено роль України в новій ситуації, яка повинна, з одного боку, працювати на зближення з євроатлантичними і європейськими організаціями безпеки: НАТО, ЄС, ОБСЄ, а, з іншого – домогтися посилення своєї ведучої ролі на теренах Центрально-Східної Європи та на стику європейського і азіатського континентів.

Практичне значення результатів, одержаних у дисертації, полягає в тому, що сформульовані в ній положення і висновки у своїй сукупності дають певну цілісну картину про становлення і розвиток європейської системи безпеки і можуть бути використані надалі у таких

напрямах: а) у *законотворчій діяльності* Верховної Ради України, в тому числі в процесі розроблення основних напрямів зовнішньої політики України до 2010 р.; б) у *практичній діяльності* Верховної Ради України, її профільних комітетів, МЗС України, міністерства оборони України і інших Міністерств і відомств України, в процесі практичної реалізації зовнішньополітичної програми Української держави; в) у *діяльності урядових і неурядових делегацій*, постійних представників України в РЄ, ЄС, НАТО і інших європейських інтеграційних структурах; г) у *науково-дослідній роботі*, для подальшого аналізу теоретичних і прагматичних проблем становлення глобальної і європейської регіональної системи безпеки; д) у *навчальному процесі*, при викладанні курсу міжнародного публічного права, спеціальних курсів: “Основні напрями зовнішньої політики України”, “Проблеми європейської безпеки”, а також при підготовці і написанні підручників, наукових посібників, практикумів з указаних дисциплін.

Апробація результатів дослідження. Дисертацію виконано і обговорено на кафедрі міжнародного права і міжнародних відносин Одеської національної юридичної академії.

Положення дисертації обговорювалися на 2-й (29-30 березня 1999 р., м. Одеса), 3-й (28-29 лютого 2000 р., м. Одеса) звітних наукових конференціях професорсько-викладацького складу і аспірантів ОНЮА, на Міжнародній науково-практичній конференції “Сучасний конституціоналізм та конституційна юстиція” (жовтень 2000 р., м. Одеса, тези опубліковано), на 4-й звітній науковій конференції професорсько-викладацького складу і аспірантів ОНЮА “Правові проблеми становлення і розвитку сучасної Української держави” (27-28 березня 2001 р., м. Одеса, тези опубліковано), на 5-й звітній науковій конференції професорсько-викладацького складу і аспірантів ОНЮА (22-23 квітня 2002 р., м. Одеса).

Результати дисертаційного дослідження використовувалися автором в навчальному процесі, при проведенні семінарських і практичних занять з міжнародного публічного права, зокрема за темами “Право міжнародної безпеки”, “Право міжнародних організацій”.

Особистий внесок здобувача полягає в тому, що він самостійно розробив та обґрунтував концептуальні аспекти становлення сучасної міжнародно-правової моделі міжнародної та європейської безпеки та здійснив дослідження їх міжнародно-правових механізмів. У співавторстві з М.О. Баймуратовим опубліковано статтю “Роль НАТО в становленні нової системи європейської безпеки”. Внесок автора в її написання полягає в проведенні міжнародно-правового аналізу процесів трансформації та адаптації НАТО до завдань початку ХХІ століття.

Публікації. Основні положення дисертації знайшли своє відображення в п'яти наукових статтях, які розміщені у фахових виданнях, перелік яких затверджено ВАКом України, а також у двох тезах виступів на науково-практичних конференціях та одній статті у колективній монографії.

Структура і обсяг дисертації зумовлені метою і завданнями дослідження. Структура складається зі вступу, трьох розділів, які розділені на шість підрозділів, висновку і списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації - 186 сторінок, в тому числі список використаних джерел - 14 сторінок (233 джерела).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовується актуальність і ступінь дослідження теми, зазначається зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, визначено мету й завдання, об'єкт і предмет дисертаційного дослідження, охарактеризовано його методологічну основу, розкривається наукова новизна роботи і практичне значення одержаних результатів, містяться відомості про публікації результатів дисертації, структуру й обсяг роботи.

Розділ 1 “Поняття і елементи сучасної системи міжнародної безпеки” складається з двох підрозділів.

У **підрозділі 1.1. “Міжнародне право і сучасна система міжнародної безпеки”** досліджено концептуальні аспекти становлення сучасної системи міжнародної безпеки та проведено аналіз розвитку міжнародно-правових механізмів безпеки на порозі XXI століття.

Відзначається, що якщо розуміти основне призначення міжнародного публічного права як "організацію міжнародних відносин, яка відповідає сучасному рівню людської цивілізації", то можна дійти висновку про те, що дії по створенню і розвитку нових механізмів міжнародної безпеки, які є реально діючими за сучасних умов на порозі третього тисячоліття, повинні визначатися якісно іншим, новітнім розумінням значення, джерел і призначення міжнародного права, які вироблені історичним ходом розвитку цивілізації. Таке нове розуміння з'являється в умовах, коли від міжнародного права потрібно не тільки недопущення прямих збройних конфліктів між державами, але й забезпечення загальної безпеки і стабільного стійкого розвитку світової спільноти.

Дослідження концептуальних засад міжнародної безпеки дає змогу зробити висновок, що у юридичному плані концепція міжнародної безпеки повинна передбачати розвиток такої системи міжнародного правопорядку, яка була б заснована на визнанні взаємозалежності сучасного світу та служила нормативним вираженням пріоритету загальнолюдських цінностей і інтересів над інтересами вузькодержавними і вузьконаціональними, гарантувала б свободу вибору народами шляхів свого соціально-економічного і політичного розвитку, забезпечувала б, зрештою, примат права в політиці.

Звертається увага на те, що засобами забезпечення безпеки держави є військова сила і дипломатія, а об'єктом забезпечення є інтереси безпеки. Процес реалізації інтересів пов'язано з

обмеженням довільності міжнародних відносин, що знаходить вираження в уточненні правил поведінки їх учасників. Роль регулювання взаємодії держав у фазі нормативного забезпечення їхньої безпеки виконують основні принципи міжнародного права, закріплені в Статуті ООН, найважливішими з яких є принципи рівноправності держав; поваги суверенітету; заборони застосування сили або погрози силою; вирішення міжнародних спорів виключно мирними засобами; невтручання у внутрішні справи держави і інші. Організаційна фаза забезпечення безпеки держави виражається у пошуку балансу між дипломатичними і військовими засобами захисту своїх інтересів на основі принципів міжнародного права.

Дійсно, сучасне міжнародне право, особливо його ядро, основні принципи міжнародного права складають необхідну нормативну основу для створення безпечного світу. Тому першочерговим завданням є пошуки і зусилля, спрямовані на реалізацію всіх потенційних можливостей чинних норм міжнародного права.

У підрозділі 1.2. “Теоретико-методологічні і концептуальні аспекти системи міжнародної безпеки” проаналізовано предмет, характер і теоретико-методологічну та інституціонально-структурну основу міжнародної безпеки.

У процесі аналізу предмета безпеки, дисертант дійшов висновку, що можна виділити чотири основні підходи. Перший підхід – національна безпека – передбачає захист основних інтересів конкретної держави. Другий підхід – регіональна безпека – має на увазі наявність найбільш ефективних систем безпеки в рамках конкретних географічних регіонів. Третій підхід – міжнародна безпека – звертає більшу увагу на взаємозв'язок безпеки однієї держави з безпекою інших держав (колективне використання збройної сили, міжнародні інститути і режими безпеки). Четвертий напрямок – глобальна безпека – має всеосяжний характер, відрізняється поліпредметністю та поліоб'єктністю, і включає в себе крім військової безпеки, захист громадянських прав, навколишнього середовища, економічного розвитку і таке інше. Однак, визнаючи наявність даних підходів, все ж уявляється, що не треба протиставляти їх, оскільки безпека в сучасному світі неподільна. Дійсно, жодна країна світу не може дозволити собі захист інтересів національної безпеки, спираючись виключно на власні ресурси. Це – один з найбільш вагомих аргументів на користь моделі безпеки на основі співпраці.

Відзначається, що, виходячи з розуміння загального характеру міжнародної безпеки, заходи, спрямовані на забезпечення стабільного і ненасильницького миру, повинні мати всеосяжний характер. Тобто, вони повинні торкатися різних та практично всіх сфер і галузей взаємодії держав: політичної, військової, соціально-економічної, екологічної, гуманітарної та інших. Останнім часом на форумах міжнародного співтовариства дедалі частіше говориться про екологічний і гуманітарний аспекти загальної безпеки, що набувають справді глобального характеру. І це є виправданим, оскільки зараз неможливо забезпечити загальну безпеку без

екологічної безпеки та дотримання основних прав і свобод людини. Разом з тим, потрібно враховувати, що основою системи всеосяжної безпеки на порозі третього тисячоліття в умовах світу, що перманентно змінюється, виступає колективна безпека.

Колективна безпека – це система колективних заходів, що застосовуються державами на універсальній або регіональній основі з метою усунення загрози миру, запобігання або придушення актів агресії та відновлення міжнародного миру і безпеки відповідно до міжнародного права.

Звертається увага на те, що в останні роки світова спільнота дедалі частіше стикається із збройними конфліктами нового покоління - внутрішніми збройними конфліктами, що відбуваються в межах території однієї держави. У міжнародному праві вони отримали найменування збройних конфліктів неміжнародного характеру. При чому такі внутрішні конфлікти сьогодні вже переважають серед усіх озброєних зіткнень на нашій планеті. У конфліктах нового покоління, навіть якщо встановлено, що вони представляють загрозу міжнародному миру і безпеці, важко, а то й взагалі неможливо встановити носія такої загрози. Більш того, принаймні на ранній стадії свого розвитку, такі внутрішні збройні конфлікти можуть і не становити загрози міжнародному миру і безпеці, залишаючись порушенням внутрішнього порядку в державі, на території якої вони відбуваються.

Вказується на те, що одним із найважливіших завдань як у міжнародному праві, так і в міжнародній практиці є необхідність для ООН і регіональних структур колективної безпеки знайти рішення, в тому числі і військове, проблем держав, в яких сепаратистські сили борються за незалежність. Потрібно зазначити, що право, а тим більше практика, не досягли потрібної рівноваги в цьому складному питанні, і багато рішень у кожному конкретному випадку залежать не тільки і не стільки від загальних правил, скільки від конкретних фактичних обставин.

Розділ 2 “Роль і місце міжнародних міжурядових організацій у становленні і розвитку європейської системи безпеки” складається з чотирьох підрозділів.

У підрозділі 2.1. **“Історично-правові аспекти становлення європейської системи міжнародної безпеки”** досліджується розвиток системи європейської безпеки та роль інституціональних механізмів ЄС, ЗЄС НАТО, ОБСЄ у процесі створення загальної зовнішньої політики та політики безпеки (ЗЗППБ), а з 1999 р. її складової частини в межах ЄС – загальної європейської політики безпеки та оборони (ЗЄПБО).

Звертається увага, що початком становлення і розвитку європейської системи безпеки, можна вважати процес інтеграції Європи, відразу після утворення 18 квітня 1951 р. першої інтеграційної структури – Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС), оскільки Договір про ЄОВС ніс істотне політичне навантаження.

Відзначається, що 7 лютого 1992 р. у м. Маастрихт (Бельгія) був підписаний Договір, який перетворив Європейське Співтовариство на Європейський Союз, передусім і уперше, чітко сформулював цілі ЗЗППБ: захист загальних цінностей, основних інтересів і незалежності Союзу; зміцнення безпеки Союзу і держав членів всіма засобами; зберігання миру і зміцнення міжнародної безпеки відповідно до принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй, так само як і принципів Гельсінського заключного акту і цілей Паризької хартії; сприяння міжнародній співпраці; розвиток і консолідація демократії і законності, повага до основних прав і свобод людини.

У 1997 р. на зустрічі в м. Амстердам (Голландія) був прийнятий договір, який удосконалив правові механізми формування ЗЗППБ Європейського Союзу. Військова активність в ЄС знайшла своє особливе вираження в підсумковому документі Гельсінського самміту, що проходив 10-11 грудня 1999 р. про створення єдиної європейської армії. Проте, Додаток IV до вищезгаданого документа містить положення про те, що НАТО залишається основою колективної оборони своїх держав-членів і буде продовжувати відігравати важливу роль у врегулюванні можливих військово-політичних криз.

У дискусійному аспекті аналізуються процеси, що відбуваються у Європі в контексті потенційної ефективності ЗЄПБО і міри автономності ЄС при розв'язанні проблем безпеки. Вказується, що частковим вирішенням цієї проблеми може стати поступове включення ЗЄС в структуру ЄС.

У підрозділі 2.2. “Правовий статус НАТО та ЗЄС як головних військових компонентів сучасної системи європейської безпеки” на основі аналізу правового статусу НАТО та ЗЄС досліджено питання про їх роль у процесі створення спільної зовнішньої політики та політики безпеки.

Зазначається, що у підсумковому комюніке зустрічі міністрів закордонних справ країн членів ЗЄС в Порту (травень 2000 р.) вже декларується “початок процесу передання структур і функцій” цієї військово-політичної організації Євросоюзу. Таким чином, ЗЄС, створений в 1954 р., поступово підійшов до останньої фази свого існування. Проте він досі залишається єдиною європейською автономною структурою оборони. Створення ж об'єднаної європейської структури збройних сил, яка включає і власні сили ядерного стримування, що є адекватними потенційній загрозі великомасштабного конфлікту в Європі, не тільки не фігурує на порядку денному європейської військово-політичної співпраці, але й не розглядається як реальна перспектива у майбутньому.

Звідси витікає питання про етимологічну та аксіологічну коректність самого поняття, що міститься в абревіатурі ЗЄПБО, бо цей напрям загальної політики Європейського союзу об'єктивно не може забезпечувати колективну оборону. Навіть якщо і буде прийняте рішення про

включення ст. 5 Брюссельського договору в якій-небудь формі в статутні документи ЄС, все одно забезпечення колективної оборони в найближчій перспективі залишиться прерогативою НАТО.

Вказується, що НАТО є військово-політичною міжнародною міжурядовою організацією, яка була створена в 1949 р. на основі Північноатлантичного договору. Виходячи з назви, НАТО є регіональною організацією, але аналіз Засновницького договору НАТО, безпосередньо ст. 5, а також нової Стратегічної концепції НАТО 1999 р., яка закріплює розширення сфери військового втручання НАТО за рамки ст. 5, свідчить про те, що альянс претендує на трансформацію з регіональної структури оборонного характеру в організацію для становлення, побудови й підтримання глобальної безпеки. При цьому слід зазначити, що ст. 103 Статуту ООН закріплює переважну силу зобов'язань її членів по Статуту та позбавляє правового обґрунтування як прагнення НАТО не вважати себе регіональною організацією, так і її спроби піднести в принцип можливість застосування збройних акцій без мандата Ради Безпеки ООН, як це передбачається в Стратегічній концепції.

У підрозділі 2.3. “Стратегічна концепція НАТО та основні доктринальні підходи до правомірності гуманітарної інтервенції” відзначається, що Стратегічна концепція НАТО 1999 р. закріплює особливі квазіміжнародні норми, які де-факто змінюють статутний документ НАТО – Вашингтонський договір 1949 г. та посягають на сформований міжнародний правопорядок, його договірну основу, втілену передусім у Статуті ООН.

Вказується, що стратегічна концепція НАТО деформує об’єктивне право держави на індивідуальну або колективну самооборону, яка Статутом ООН допускається лише у випадку, якщо станеться збройний напад на члена Організації, і заходи здійснення якої ніяким чином не повинні торкатися повноважень і відповідальності Ради Безпеки. У якості підстави для застосування збройної сили проти третіх держав, Стратегічна концепція НАТО не посилається на допустимість так званої гуманітарної інтервенції, але в Концепції чималий акцент робиться на тому, що грубі і масові порушення прав людини є ледве чи не імперативною основою для військового втручання НАТО, тобто все зазначене вище буде робитися на основі тієї ж “гуманітарної інтервенції”. Ряд положень Концепції по суті виражає посягання НАТО на право здійснювати таку інтервенцію. При цьому, якщо в період існування традиційного міжнародного права гуманітарна інтервенція розглядалась як цілком правомірне явище, то в наш час правомірність інституту гуманітарної інтервенції стала піддаватися дедалі частіше сумнівам. Це сталося головним чином у зв'язку з виникненням і розвитком такого важливого принципу міжнародного права, як принцип незастосування сили в міжнародних відносинах, котрий закріплено в Статуті ООН.

Гуманітарна інтервенція, яка здійснюється без санкції Ради Безпеки ООН, суперечить основним принципам сучасного міжнародного права і становить реальну загрозу як мирним

міждержавним відносинам, так і самим правам людини. Отже, звідси зроблено висновок, що Стратегічна Концепція НАТО суперечить основним принципам сучасного міжнародного права

У підрозділі 2.4. “ОБСЄ як регіональний механізм у системі європейської безпеки” досліджуються проблеми становлення та розвитку організації по безпеці і співробітництву в Європі.

Зазначається, що засновницьким актом ОБСЄ є Гельсінський Заключний акт Наради по безпеці і співробітництву в Європі (НБСЄ) 1975 р. У 1994 р. відповідно до рішення Будапештської наради НБСЄ була трансформована у ОБСЄ і набула статусу міжурядової регіональної організації, хоча не має традиційного установчого документа міжнародних організацій - статуту. Мабуть тому проблема ОБСЄ полягає в тому, що вона так і не перетворилася на дієву міжнародну організацію. Хоч її назва і змінилася, вона все ще є форумом для обговорень - корисним, але все ж форумом. Передусім, з точки зору ефективності і дієвості структури ОБСЄ, входженням до її складу колишніх радянських республік, це обернулося, по-перше істотним зростанням кількості учасників – нині це 54 держави; по-друге, трансформацією простору ОБСЄ з колишнього, євроатлантичного в нове – євразійсько-атлантичне. Одночасно помітно погіршився механізм прийняття рішень (вони приймаються більш повільно) і рівень представництва (молоді держави не спроможні нести в повному обсязі витрати на утримання і функціонування дипломатичного апарату). Таким чином, становлення міцного виконавчого механізму у рамках ОБСЄ дедалі об'єктивно стає нагальною потребою. Уявляється, що від рішення цієї проблеми головним чином залежить майбутнє організації. У перспективі це може бути Європейська Рада Безпеки або будь-яка інша організаційна структура. Важливим питанням залишається її склад, функції і методи прийняття і реалізації рішень. Думається, що участь у цьому механізмі США, Великобританії, Франції, Росії і Німеччини повинна бути реально забезпеченою. Для інших держав необхідно передбачити систему ротації.

У третьому розділі “Організаційно-правові форми співробітництва України з міжнародними міжурядовими організаціями НАТО, ЄС у сфері побудови сучасної системи європейської безпеки” досліджуються організаційно-правові форми співпраці України з міжнародною міжурядовою організацією НАТО у сфері побудови сучасної системи європейської безпеки, а також взаємовідносини України з Європейським Союзом у сфері зовнішньої політики, безпеки, військової і військово-технічної співпраці.

Звертається увага на те, що 23 травня 2002 р. на засіданні Ради національної безпеки і оборони України було прийнято рішення почати процес, кінцевою метою якого стане приєднання України до НАТО. У зв'язку з цим аналізується позаблоковий статус України та робиться висновок про те, що в національному законодавстві України на сьогодні відсутні норми, які визначають нейтралітет (неучасть у військових блоках) як засіб гарантування безпеки України або

як форму її існування в системі міжнародних відносин. У частині IX Декларації про державний суверенітет України, яка була прийнята 16 липня 1990 р. Верховною Радою УРСР, закріплено “намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участь у військових блоках”. Однак, по-перше, проголошення наміру не рівнозначне рішення про набуття такого статусу, а по-друге, згадки про позаблоковість України (крім як у документах Верховної Ради УРСР та у Військовій доктрині України 1993 р.) в подальших правових актах відсутні. Їх немає не тільки в чинній Конституції, але і в Концепції (Основах державної політики) національної безпеки України. Більше того, в розділі IV згаданої Концепції серед основних напрямів державної політики національної безпеки України відмічено “входження в існуючі системи універсальної і регіональної безпеки”.

Вказується, що в практиці міждержавного спілкування нейтральний статус держав часто знаходив певне міжнародне визнання. Як відомо, парламент України, який відповідно до Конституції визначає основи зовнішньої політики, ніколи не ухвалював рішення про постійний нейтральний, позаблоковий статус України. І в цьому статусі своїми актами її юридично не визнавала жодна держава.

Здійснюється аналіз статусу основоположних документів, що регламентують взаємовідносини України і НАТО, таких як Хартія про особливі відносини партнерства між НАТО і Україною від 9 липня 1997 р.; програма “Партнерство ради миру”, до якої Україна приєдналася в лютому 1994 р.; Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України і НАТО відносно Центру інформації і документації НАТО в Україні (7 травня 1997 р., м. Київ); Державна програма співробітництва України з НАТО на 2001-2004 роки, затверджена Указом Президента України 27 січня 2001 р. Вказується на те, що згідно зі ст. 85 Конституції України визначення основ зовнішньої політики є винятковою компетенцією Верховної Ради України. Акцентується увага, на тому, що в зазначених випадках парламент виявився фактично відчуженим від формування курсу на співпрацю і визначення позиції України що до відносин із НАТО. Більше того, зазначається, що вищезгадані документи, які визначають зміст і створюють договірно-правову основу взаємовідносин України з НАТО, не були подані на розгляд до Верховної Ради України (ратифікацію), що лишає таку основу правової складової та перетворює їх лише на політичні декларації.

Відзначається, що в рамках зазначених угод про співпрацю з НАТО на території України регулярно проводяться військові навчання за участю підрозділів збройних сил інших держав, що є прямим порушенням п. 23 ст. 85 Конституції України, яка відносить схвалення рішення про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України до компетенції Верховної Ради України.

28 травня 2002 р. на зустрічі в Римі була підписана Декларація, яка створила Раду НАТО - Росія. Відзначається, що Україна, безумовно, не може відривати процес євроатлантичної інтеграції від розвитку відносин з Росією. Це має велике значення і тому, що в Україні ще не повністю вирішена проблема делімітації державного кордону з Росією. А незакінчене розв'язання проблеми кордонів для будь-якої держави закриває процес входження в європейські інтеграційно-оборонні структури.

Одним з визначальних аспектів у побудові нової системи європейської безпеки є взаємовідносини України з ЄС. У березні 1998 р. набрала чинності Угода про партнерство і співпрацю між Україною і ЄС (Угода). Тому уряд України зосередив увагу на процесі імплементації цього юридично зобов'язуючого договору між Україною і ЄС в національне законодавство. Цілком очевидно і те, що виконання положень Угоди є передумовою успішної інтеграції України в Євросоюз і виявом її європейської ідентичності. Вказується, що принциповим кроком в інтеграційному напрямку стало затвердження Президентом України Стратегії інтеграції України в Європейський Союз (11 червня 1998 р.), а вже в подальшому розвитку та реалізації стратегії Програми інтеграції України в ЄС (затверджена 14 вересня 2000 р.).

ВИСНОВКИ

Висновки, яких дійшов дисертант у результаті дослідження, підсумовані наприкінці кожного підрозділу та розділу роботи. Серед висновків, що зроблені в дисертації, найважливішими є такі:

1. Засобами забезпечення безпеки держави є військова сила і дипломатія, а об'єктом забезпечення є інтереси безпеки. Процес реалізації інтересів пов'язано з обмеженням довільності міжнародних відносин, що знаходить вираження в уточненні правил поведінки їхніх учасників. Роль регулювання взаємодії держав у фазі нормативного забезпечення їхньої безпеки виконують основні принципи міжнародного права, закріплені в Статуті ООН. Організаційна фаза забезпечення безпеки держави виражається в пошуку балансу між дипломатичними і військовими засобами захисту своїх інтересів на основі принципів міжнародного права.

2. Аналіз предмета безпеки дозволяє виділити чотири основні підходи: перший підхід – національна безпека – передбачає захист основних інтересів конкретної держави; другий підхід – регіональна безпека – має на увазі наявність найбільш ефективних систем безпеки в рамках конкретних географічних регіонів; третій підхід - міжнародна безпека - звертає більшу увагу на взаємозв'язок безпеки однієї держави з безпекою інших держав (колективне використання збройної сили, міжнародні інститути і режими безпеки); четвертий - глобальна безпека - має всеосяжний характер, відрізняється поліпредметністю і поліоб'єктністю та включає в себе, крім

військової безпеки, захист цивільних прав, навколишнього середовища, економічного розвитку. Проте, визнаючи наявність даних підходів, не треба протиставляти їх, оскільки безпека в сучасному світі неподільна.

3. Відповідно до 52 Статуту ООН цілі, принципи і діяльність регіональних організацій у сфері підтримання міжнародного миру і безпеки повинні бути сумісні з цілями і принципами ООН, тобто не тільки не суперечити останнім, але у своїй основі з ними співпадати. При такому тлумаченні і застосуванні ст. 52 Статуту ООН, діяльність регіональних організацій цілком вписується в систему колективної безпеки, передбачену Статутом ООН.

4. Концепція загальної європейської оборони в тому вигляді, в якому вона передбачена в Маастрихтському договорі, неминуче веде через ЗЄС до зближення ЄС з НАТО. З цим пов'язані питання про потенційну ефективність ЗЄПБО, про можливості і критерії застосування сил швидкого реагування, що створюються, та про реальні межі європейської політики в галузі безпеки і оборони. У зв'язку з цим ставиться під сумнів коректність включення слова “оборона” в термін ЗЄПБО.

5. НАТО є військово-політичною міжнародною міжурядовою регіональною організацією, але аналіз Засновницького договору НАТО, а також нової Стратегічної концепції НАТО 1999 р., свідчить про те, що альянс претендує на трансформацію з регіональної структури оборонного характеру в організацію для побудови і підтримання глобальної безпеки. При цьому слід зазначити, що ст. 103 Статуту ООН закріплює переважну силу зобов'язань її членів по Статуту та позбавляє правового обґрунтування як прагнення НАТО не вважати себе регіональною організацією, так і її спроби піднести можливість застосування збройних акцій без мандата Ради Безпеки ООН в принцип, як це передбачається в Стратегічній концепції.

6. Стратегічна концепція НАТО деформує саме право держави на індивідуальну або колективну самооборону, яка Статутом ООН допускається лише у випадку, якщо станеться збройний напад на члена Організації, і заходи здійснення якої ніяким чином не повинні торкатися повноважень і відповідальності Ради Безпеки. У Концепції чималий акцент робиться на тому, що грубі і масові порушення прав людини є ледве чи не імперативною основою для військового втручання НАТО, тобто на основі “гуманітарної інтервенції”. Але якщо гуманітарна інтервенція буде здійснена без санкції Ради Безпеки ООН, то вона суперечить основним принципам сучасного міжнародного права і становить реальну загрозу як мирним міждержавним відносинам, так і самим правам людини.

Отже, Стратегічна Концепція НАТО суперечить основним принципам сучасного міжнародного права.

7. ОБСЄ так і не перетворилася на дієву міжнародну організацію, бо ще досі не сформовано сильного виконавчого механізму організації. Тому це завдання об'єктивно стало нагальною

потребою. Уявляється, що у перспективі цю роль може відігравати Європейська Рада Безпеки або яка-небудь інша структурна інституція.

8. Аналіз Хартії європейської безпеки, що була прийнята 19 листопада 1999 р. на самміті ОБСЄ, указав на несумісність положень Хартії і Стратегічної концепції НАТО стосовно того, що ні на одну міжнародну організацію не може бути покладена переважна відповідальність за підтримання миру і стабільності в регіоні діяльності ОБСЄ.

9. Парламент України, який відповідно до Конституції визначає основи зовнішньої політики, ніколи не ухвалював рішення про постійний нейтральний, позаблоковий статус України, більше того, в цьому статусі своїми актами її юридично не визнавала жодна держава.

10. Основоположні документи, які визначають зміст і створюють договірну основу взаємовідносин України і НАТО, не були подані на розгляд у Верховну Раду Україну та не пройшли процедуру ратифікації, що суперечить Конституції України. На основі цих угод на території України проводяться військові навчання за участю підрозділів збройних сил інших держав без схвалення відповідного рішення Верховною Радою України, що є порушенням п.23 ст. 85 Конституції.

11. Для України особливі відносини з НАТО є передумовою поглиблення взаємодії з її країнами-членами і додатковим аргументом у просуванні України до Європейського Союзу, членство в якому проголошено стратегічною метою її зовнішньої політики. Формування ЗЄПБО надає Україні додаткову можливість використати партнерські відносини з НАТО для побудови нової системи національної та активної участі у створенні європейської безпеки, але при цьому необхідно або неухильно дотримуватися вимог Конституції України в питаннях, пов'язаних із здійсненням зовнішньополітичної діяльності, забезпеченням національної безпеки України, підтриманням на належному рівні її обороноздатності і забезпечити подання на розгляд Верховної Ради України укладених від імені України угод, якими встановлюються договірно-правові основи її співпраці з міжнародними організаціями (НАТО), і згода на обов'язковість яких надається Верховною Радою України; або, виходячи з реалій, що складаються, внести в Конституцію України відповідні зміни, що стосуються питань, пов'язаних із здійсненням зовнішньополітичної діяльності, забезпеченням національної безпеки України.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Баймуратов М. О., Делінський О.А. Роль НАТО в становленні нової системи європейської безпеки // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 1999. – № 2. – С. 99 – 105.

2. Делинский А.А. Вопросы прав человека и система международной безопасности // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. праць. – Одеса: Юрид. літер., 1999. – Вип. 5. – С. 156 – 159.
3. Делинский А.А. Правовой статус НАТО // Актуальні проблеми держави та права: Зб. наук. праць. – Одеса: Юрид. літер., 1999. – Вип. 6. – С. 152 – 159.
4. Делинский А.А. Историко-правовые аспекты становления и развития системы европейской безопасности // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. праць. – Одеса: Юрид. літер., 2000. – Вип. 9. – С. 95-100.
5. Делинский А.А. Система международной безопасности и международное право // Юридический вестник. – 2001. – №2. – С. 152 – 156.
6. Делінський О.А. Проблеми безпеки української держави в сучасному конституціоналізмі // Сучасний конституціоналізм та конституційна юстиція: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції / За ред. С.В. Ківалова, М.П. Орзіха. – Бібліотека журналу “Юридичний вісник”. – Одеса: Юрид. літер., 2001. – С. 237 – 242.
7. Делінський О.А. Концептуальні аспекти становлення сучасної системи міжнародної безпеки // Правові проблеми становлення та розвитку сучасної Української держави: Матер. наук. конф. // Актуальні проблеми держави та права: Зб. наук. праць. – Одеса: Юрид. літер., 2001. – Вип. 11. – С. 593 – 598.
8. Делинский А.А. Реализация Украиной норм европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод // Проблемы вхождения Украины в европейское правовое пространство: Монография / Под ред. Кивалова С.В., Черкеса М.Е. – Одеса: Юрид. літер., 1999. – С. 31 – 47.

АНОТАЦІЇ

Делінський О. А. Європейська система безпеки: міжнародно-правові аспекти становлення і розвитку. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.11 – міжнародне право. – Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, Харків, 2003.

Дисертація присвячена дослідженню актуальних проблем, які виникають у міжнародних правовідносинах, у процесі становлення і розвитку європейської системи безпеки та правотворчої і правозастосовчої діяльності держав як основних суб'єктів міжнародного публічного права, що здійснюється ними в рамках світового співтовариства і міжнародних організацій, у сфері побудови європейської системи безпеки. Досліджуються процеси формування і розвитку

міжнародно-правових механізмів забезпечення міжнародної безпеки та участь України у сфері побудови сучасної системи європейської безпеки.

Ключові слова: міжнародна безпека, європейська система безпеки, міжнародне право, колективна безпека, загальна європейська політика безпеки та оборони, загрози невійськового характеру, Організація Північноатлантичного договору, Європейський Союз, Західноєвропейський Союз, Україна і НАТО.

Делинский А. А. Европейская система безопасности: международно-правовые аспекты становления и развития. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.11 – международное право. – Национальная юридическая академия Украины имени Ярослава Мудрого, Харьков, 2003.

В диссертации исследуются актуальные проблемы, возникающие в международных правоотношениях в процессе становления и развитии европейской системы безопасности, а также в правотворческой и правоприменительной деятельности государств, как основных субъектов международного публичного права, осуществляемой ими в рамках мирового сообщества и международных организаций, в сфере построения европейской системы безопасности. Подчеркивается, что масштабные изменения, произошедшие в международной системе – прекращение противостояния антагонистических социально-политических систем, установление монополярного мироустройства, роста угроз для глобальной и региональной безопасности со стороны международного терроризма, экстремизма с применением насилия, организованной преступности и негативных последствий нелегального оборота наркотиков, выдвинули на первый план проблемы становления и формирования новой системы международной безопасности особенно на Европейском континенте.

Рассматриваются понятие, особенности, характеристика категории "международная безопасность", в ее более широком и многогранном понимании в современных условиях, определенные концептуальные аспекты становления и развития современной системы международной безопасности в их взаимосвязи с международным правом. Анализ понятия международной безопасности, с акцентом, с одной стороны, на ее многосторонний и всеохватывающий характер, а с другого, - на неразрывную связь безопасности каждого отдельного государства с безопасностью всего международного сообщества, в общем, указывает на детерминирующий характер связи между безопасностью и развитием.

Исследование предмета безопасности позволило выделить четыре основных подхода к нему: национальная безопасность; региональная безопасность; международная безопасность;

глобальная безопасность. Однако, признавая наличие данных подходов, все же представляется, что не следует противопоставлять их, поскольку безопасность в современном мире неделима.

Нормативный анализ международно-правовых аспектов становления и развития региональной системы международной безопасности в Европе, который проводился путем определения роли и значения региональных механизмов (ОБСЕ, ЕС, НАТО) в построении новой системы европейской безопасности, особенно в условиях обострения угроз невоенного характера, показал, что до сих пор при наличии в Европе мощной дееспособной военной структуры, каковой является НАТО, новые структуры безопасности создавались не как органическое дополнение к НАТО, а скорее в виде ее европейского дублера. Показано, что Концепция общей европейской обороны в том виде, в каком она предусмотрена в Маастрихтском договоре, неизбежно ведет к опосредствованному через ЗЕС сближению Европейского союза с НАТО.

НАТО является военно-политической международной межправительственной региональной организацией, созданной на основе Североатлантического договора. Однако анализ Учредительного договора НАТО, а также новой Стратегической концепции Североатлантического союза, принятой в 1999 г., которая закрепляет расширение сферы военного вмешательства НАТО, свидетельствует о том, что альянс претендует на трансформацию из региональной структуры оборонного характера в организацию для построения и поддержания глобальной системы безопасности. При этом статья 103 Устава ООН, закрепляющая преимущественную силу обязательств ее членов по Уставу, лишает правовой обоснованности как стремление НАТО не считать себя региональной организацией, так и ее попытки возвести в принцип возможность прибегать к вооруженным акциям без мандата Совета Безопасности ООН.

Сотрудничество Украины с международными межправительственными организациями, входящими в структуру современной системы европейской безопасности, актуализирует необходимость придания должного правового статуса массиву документов, регламентирующих взаимоотношения Украины и НАТО, а также других европейских институций, путем реализации соответствующих конституционных положений – представления их на рассмотрение Верховной Рады Украины и получения ее согласия на их обязательность для Украины.

Ключевые слова: международная безопасность, европейская система безопасности, международное право, коллективная безопасность, общая европейская политика безопасности и обороны, угрозы невоенного характера, Организация Североатлантического договора, Европейский Союз, Западноевропейский Союз, Украина и НАТО.

Delinskiy Alexander A. European system of safety: international legal aspects of formation and development. – Manuscript.

The dissertation on getting a candidate of science degree in law specialty 12.00.11 – International Law. – The Yaroslav Mudry National Law Academy of Ukraine, Kharkiv, 2003.

Present day problems occurred in international legal relation ships are being discussed in this dissertation. The problems arise in the process of formation and development of European safety system as well as in law-making and law-implementing activity of the states treated as basic international public law subjects. The mentioned activity is being realized by the states in the bounds of world society and international organizations in the sphere of European safety system creation. It is also discussed the process of formation and development of international legal mechanisms of securing of international safety as well as Ukrainian participate in the sphere of modern European safety system construction.

Key words: international safety, European safety system, international law, general European safety and defense policy, nonmilitary threats, Organization of Safety and Collaboration in Europe, North-Atlantic Treaty Organization, European Union, Ukraine and NATO.

Відповідальний за випуск

к. ю. н., доц. Ківалова Т.С.

Підписано до друку 11.02.2003. Формат 60х90/16

Папір офсетний. Віддруковано на ризографі. Умовн. друк. арк. 0,7.

Облік.–вид. арк. 0,9. Тираж 100 прим. Зам. №1823

Друкарня Національної юридичної академії України

імені Ярослава Мудрого

61024, Харків, вул. Пушкінська, 77